

Tehcir ve Almanya

Mesut Erşan*

*“Almanya işgalci olarak kötüdür,
ama müttefik olarak daha kötüdür”¹*

Özet

1915 yılında icra edilen geçici Yer Değiştirme Kanunu (Tehcir Yasası) tarihsel Türk-Ermeni ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Yaklaşık bin yıl Anadolu’da birlikte yaşama, hoşgörü ve kardeşlik kültürünün güzel örneklerini vermiş olan iki toplum arasında 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan hadiseseler en son Tehcir denilen yer değiştirme hadisesine yol açmıştır. Sarıkamış hareketi sonrasında ve Çanakkale hareketi günlerinde icra edilen bu yer değiştirme hadisesi Osmanlı İmparatorluğunu olduğu kadar müttefikimiz ve kader ortaklığı ettiğimiz Almanya’yı da ilgilendirmektedir. Bu makalede Ermeni meselesinde özellikle de Tehcir hadisesinde Almanya’nın oynadığı rol değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Tehcir, Almanya.

Giriş

Osmanlı Devletinin Balkanlardaki topraklarında yaşanan gelişmeler ve ayrılıkçı hareketler Osmanlı toplumunda yaklaşık bin yıldır sorunsuz yaşayan Ermenileri harekete

geçirdi. Özellikle Rum isyanından sonra devletin önemli kademelerinde görev üstlenen Ermeniler, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının kendilerine tanıdığı avantajlı durumu değerlendirek 1915 yılında Tehcirle sonuçlanacak olayların başlamasına sebep oldular. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşının sonunda imzalanan Yeşilköy ve Berlin Antlaşmaları ile uluslararası bir sorun haline gelen Ermeni ayrılıkçı hareketi özellikle Berlin Antlaşmasından sonra silahlı mücadeleye dönüşerek Osmanlı Devletinin kendileri hakkındaki olumlu kanaatlerinin değişmesine yol açtılar. Millet-i sadıka olarak bilinen bu toplum isyan hareketleriyle batılı devletlerin dikkatini çekmek ve dış müdahalelerle sonuca ulaşmak yolunu seçti. Ancak batılı aktörler Ermenilerin bu mücadelesinde gereken desteği vermediler. Olayları kendi politikalarına göre yönlendirerek kendi çıkarlarına hizmet edecek bir siyaset takip ettiler.

Ermeni meselesinin ortaya çıkışında ve gelişmesinde Rusya, İngiltere ve Fransa’nın rolleri tartışılmaz. Yine bir büyük devlet olarak Almanya’nın da bu meselede önemli aktör olduğu aşikar. Öte yandan Ermeni olaylarının başladığı tarihlerden itibaren bir Osmanlı-Alman yakınlaşmasının da var olduğu ve Türkiye’nin iktisadi ve siyasi kurumsallaşmasında Alman etkisi açık olarak görülür ki yaşanan olaylarda bir “kader ortaklığı” söz konusudur.

Almanya’nın Ermeni meselesine yaklaşımına genel olarak bakıldığında şöyle bir tespit yapılabilir: Uzun süre Ermeni olaylarına müdahil olmama politikasını tercih eden² Almanya’nın bu politikası I. Dünya savaşı yıllarında değişikliğe uğramış ve Almanya emperyalist amaçlarla Osmanlı devletinin doğusunda ve Kafkasya’da yeni bir strateji geliştirmiştir. Rus tasarısı adı verilen ve 1895’teki ıslahat projesinden yararlanılarak hazırlanan ıslahat

(*) Doç.Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

(1) Bir Avusturya Askeri Atasözü.

(2) Almanya’nın Osmanlı Devleti ile kurduğu iyi ilişkiler, siyasal ve ekonomik yatırımlara bağlıydı ve bu mesele ile tepki çekmek istemiyordu.

projesi Almanya'nın telkinleriyle Osmanlı devleti tarafından reddedilmiştir³. Almanlar Doğu Anadolu'nun Rus hegemonyası altına girmesine kesinlikle karşıydılar. Nitekim Rusya ile uzun görüşme ve pazarlıklardan sonra bir reform paketi üzerinde anlaştılar. 8 Şubat 1914 tarihinde Sadrazam Said Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul'daki maslahatgüzarı arasında Yeniköy Anlaşması olarak bilinen bir anlaşma imzalandı. Buna göre Doğu Anadolu vilayetleri iki ana bölüme ayrılacak ve her iki kesimin başına da yabancı müfettişler atanacaktı. Fakat I.Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle bu reform paketi yürürlüğe girmemiştir⁴. Ancak Sarıkamış felaketinden sonra Osmanlı Ordusu içinde Alman ağırlığı gittikçe artmış, Osmanlı Ordusu Alman Başkumandanlığına bağlı bir ordu, Osmanlı Genelkurmayı da Alman Genelkurmayı'na bağlı bir karargah haline gelmiştir⁵.

Tehcir'de Almanya'nın Sorumluluğu

2

I. Dünya savaşı içinde Sarıkamış felaketi sonrasında ve Çanakkale muharebeleri günlerinde Kafkas cephesinde Ruslarla birlikte hareket eden Ermenilere karşı yapılan tehcir uygulamasının pek çok yönü bulunmaktadır. Siyasi, ekonomik, sosyal-toplumsal yönleriyle büyük önemi haiz olan olayın şüphesiz en önemli boyutu yaşanan insan kayıplarıdır. Bu tarihsel olayda en büyük tartışmalar hep bu konuda yapılmış ve sorumluların cezalandırılması konusu sürekli gündemde tutulmuştur. Tehcir sonrasındaki kurumsal roller, yargılamalar, infazlar, suikastlar yanında tarihsel sorumluluktan kendini kurtarma çabaları da yoğun olarak kendini göstermiştir. Türk milli mücadele hareketi sonrasında tarihe karışan Osmanlı devletinin müttefiki olarak olayların en yakın şahidi olan Almanya, bu olaylardaki sorumluluğunu en aza indirmek konusunda büyük çaba sarf etmiştir. Zira yaşanan acı olayların sorumlusu olarak en önemli pay Almanya'ya düşmüştür. Şöyle ki Ermeni tehciri sonrasında ABD'nin İstanbul Büyükelçisi olarak görev yapan Morgent-

hau, Ermeni tehcirinin baş sorumlusu olarak Almanları suçlarken, batı basını da Almanları Ermeni tehcirinin planlayıcısı ve uygulayıcısı olarak göstermiştir⁶. Genel olarak bu kanıyı haklı çıkartacak sağlam gerekçeler de mevcuttu⁷. Daha tehcirin yapıldığı dönemde, Türkiye'nin içerisinden ve dışarisinden pek çok kişi, Ermeni cemaatinin yerinin değiştirilmesinde Almanların önyak olduğunu düşünüyordu. Örneğin Amerikalı misyonerler Ussher ve Knapp, 1917 yılında yayınladıkları bir kitapta bu görüşü büyük bir inançla dile getiriyorlardı: "Tehcire bizzat tanıklık eden bir kişi, bunun Prusya hükümeti tarafından planlandığından şüphe duymazdı... İtilaf devletlerinin savaş boyunca sürdürdüğü propaganda da sıklıkla, Almanları Ermenilere yapılan eziyeti başlatmak ve aktif bir şekilde teşvik etmekle suçlanmıştır"⁸. Almanya'nın önemli merkezlerindeki bazı organizasyon ve kurumlar Ermeniler için faaliyet göstererek yardım çalışmaları yapıyorlardı. Öte yandan Almanya'daki dini cemaatler de Tehcir uygulamasına karşı tepkilerini gösterdiler. Örneğin Alman Şansölyesi Bethmann Holweg'e gönderilen mektupta Ermenilerin yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya bulduklarını belirttikten sonra şöyle denilmekteydi : "(Aşağıda) imzası bulunanları birinci ölçüde huzursuz eden ve Ekselanslarının güvenlerine sığınmalarına neden olan gittikçe yayılan Türk milliyetçiliği ve İslam fanatizminden dolayı ciddi tehlikelere maruz kalan Alman ekonomik ve kültürel işbirliğinin geleceği değil. Bizim vicdanımızı rahatsız eden, birer Hıristiyan olarak Alman halkına Türkiye'nin müttefiki olarak söz konusu olaylar karşısında yükleneceği sorumluluktur... Her nasıl ki

(3) Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2008, s.41.

(4) Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, s.48.

(5) Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, İstanbul 2003, s.20.

(6) Refik Arıkan, "Alman Siyaseti İçerisinde Ermeni Meselesinin Yeri", Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa, (ed. Haluk Selvi), Sakarya 2006, s.351.

(7) Tehcir fikrinin gündeme gelmesinde Alman Coğrafyacı Ewald Banseye ait olan "Ermeni sorunun ortadan kaldırmak için Ermenileri ortadan kaldırmak gerekir sözü; Alman generallerinden Mareşal Colmar von de Goltz'un Ermenilerin Anadolu'dan Mezopotamya'ya göçtürmelerini önermesi; Alman düşünür Paul Rohrbach'ın Ermenileri yurtlarından uzak yerlere iskan etme düşünceleri etkileti oldu. Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, s.70-71.

(8) Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, İstanbul 2011, s.256.

Almanya Türkiye'nin savaşa girmesi ve kutsal savaş açıklaması için sorumlu tutulduysa, Hıristiyan bir halkın katliamında da tüm suç Almanya'ya verilecektir"⁹. Artem Ohandjanian'a göre Ermenistan'ın her köşesinde Almanlardan nefret edilmekteydi. Çünkü Almanlar 1915'te topraklarında yaşanan acı olayları kolaylıkla önleyebilecek konumda buldukları halde, olaylar karşısında sadece seyirci kalmakla yetinmişlerdi¹⁰.

Almanların tehcirden sorumlu tutulmaları gerektiği hakkında bir değerlendirme de Kara Şemsi müstear adıyla *Türkler ve Ermenistan Meselesi* başlığı altında bir kitapçık kaleme alan Reşit Saffet Atabinen tarafından yapılmıştır. Atabinen Almanya bugün İttihatçıların Ermenilere karşı kullandıkları şiddet hareketlerini desteklemediğini ilan ediyor ve suçların sorumluluğunu milletimizin üzerine atıyor dedikten sonra Almanların suça ortak olduğunu şu sözlerle vurguluyor: "Eski Berlin Büyükelçisi Hakkı Paşa'nın ittibatçıları Ermenistan'da her şeyi halletmeye talip olan Almanları, sadece o bölgede faaliyette bulunmaları hususunda serbest bırakmamakla suçladığımı şabsen iştmişimdir. Hatta hâlâ hayatta bulunan Türk devlet adamları dabil II. Wilhelm'in Filistin'e seyahati esnasında zamanın Suriye valisi ve eski polis müdürü Nazım Paşa'yı Ermenileri tamamen yok etmek için 1895 olaylarından istifade etmemekle suçladığımı duymuşlardır. Bütün bunlardan ve daha yüzlerce diğer kanıttan sonra bize Almanların suça ortak olmadığından bahsedilmesin"¹¹.

Ermeni Araştırmacı Vahakn N. Dadrian'a göre, Ermeni Tehciri'nde Alman etkisi iki başlık altında incelenebilir. *Tavsiye ve kolaylaştırma, Rıza ve icabet etme*. Dadrian'a göre Alman askeri misyonuna bağlı askeri personelin bir kısmı karar vermiş, bir kısmı uygulamış, bir kısmı da olanlara göz yummuştur. Dadrian tehcirden Almanların rolünü şu sözlerle vurgular: "Almanlar bu soykırım eyleminde gayri resmi kalkan rolü oynadılar ve ittibatçıları o rolden tam anlamıyla yararlanmayı başardılar"¹².

Öte yandan Alman kamuoyunda Ermenilerin tehcirini destekleyenler de vardı. Örneğin bir Alman gazetesi olan Deutche Taga Zeitung'da Kont Reventlow şunları yazıyordu: "Türkiye'nin Ermenileri cezalandırmak için aldığı önlemler yalnız bir hak değil, fakat bu asi ve kana susanmış insanları yola getirme konusunda, yerine getirilmesi gerekli bir görev olarak kabul edilmelidir"¹³. Aynı şekilde 25 şubat 1915 tarihli Berlin'deki Piskoposluk dairesinin çıkardığı Gazette de La Croix "Ermenilerin Türkler tarafından öldürülmeleri, bu isyankar insanların çevirmekte oldukları entrikalara karşı başvurulmuş yeterli bir savunma çaresi değildir. Türklerin bu konuda göstermiş oldukları sabır ve tahammül cidden takdire layıktır." diyerek bir kısım Alman'ın hislerine tercüman oluyordu¹⁴.

Alman kamuoyunun Ermeni tehciri konusundaki bakış açısı farklılıklar gösterir. Dinsel etkiler yada müttefiklik hassasiyetleriyle meydana gelen bu farklı düşüncelere bir örnek olmak üzere Alman askeri misyon şefi general Liman von Sanders 'in olaylarla ilgili değerlendirmesini gösterebiliriz: "Ermeni kolonlarına yapılan canavarlıktan söz edildiğinde, koşulları dikkate almak gerekir. Bunlar Türk askerleri değil, ancak gereklilik nedeniyle ortaya çıkarılmış berbat bir jandarmanın kuvvetiydi. Şunu da bilmek gerekir ki Türk organizasyonu öyle kötü olmuştur ki, orada yalnız Ermeniler değil aynı zamanda bakım noksanlığı, hastalık ve düzenleme eksikliği nedeniyle, çok sayıda Türk askeri de kırılıp gitmiştir"¹⁵. Yine Osmanlı Üçüncü Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'ye göre Alman kamuoyunun büyük bir kısmı müttefik Osmanlı Devleti için değil, aksine onun düşmanı Ermeniler için çalışıyordu. Almanya'da Türklere çok Ermeni-

(9) Kıvanç Galip Över, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*, İstanbul 2007, s.157-161.

(10) Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, s.207.

(11) *Türkler-Ermeniler ve Avrupa* (Yayına hazırlayan: Bayram Kodaman), Isparta 2003, s.8

(12) Vahakh N.Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller* (Çev:Atilla İyügan), İstanbul 2004, s.27

(13) Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa*, Ankara 2005, s.131.

(14) Aynı yer.

(15) Georges de Maleville, *1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi* (Çev: Necdet Bakkaloğlu), İstanbul 1998, s.101.

lerin haksızlığa uğradıkları kanısı yaygındır. Aslına bakılırsa asıl acınacak Türklerdi, çünkü onların acılarını dindirecek, sıkıntılarını giderecek ve uğradıkları büyük haksızlığı Batı kamuoyuna duyuracak ne Alman ne de Amerikan misyonerleri bulunmaktaydı. Ermeniler kendilerini acındırmayı çok iyi becerdiler ve yıllarca bu türden propaganda yaptılar¹⁶.

Almanların tehcirdeki rolü üzerinde ilgi çekici bir bilgi de Muhittin Birgen'in Son Posta gazetesinde yayınlanan anılarında yer almaktadır. Muhittin Birgen anılarında Ermeni meselesinde Almanların görüşünü de yansıtmaktadır. Buna göre Muhittin Birgen 1918 yılında Almanya'ya gittiği zaman orada sol kanadın önemli kişilerinden Mathias Erzberger ile görüşmüş ve onun iddiasına şaşırmıştır. İddia da şudur: Bunun (Ermeni Tehcirinin) yöntemini Almanlar hazırladı ve uygulamasını Türkler yaptı. (Méthode allemande, travail Turc)¹⁷. Muhittin Birgen'in anılarına göre Erzberg'in son sözü (suçlamalar karşısında) "başınızın çaresine bakınız!" olmuştu. Ama unutmamak gerekir ki o tarihlerde asıl Almanya'nın başının çaresine bakması gerekiyordu. Erzberg'in kendisi de 1921 yılında bir militanın kurşunuyla can vermiştir¹⁸.

İlber Ortaylı da "Birinci Dünya savaşında ilk yenilgisinin ardından istilacı ordulara karşı gösterilen silahlı Ermeni desteği Alman Genelkurmayının da ısrarlı önerileriyle tehcir kararının alınmasına sebep oldu" diyerek Almanların tehcirdeki rolünü vurgular¹⁹.

Öte yandan Tehcir esnasında Almanların yaşanan olaylara zaman zaman müdahale ettiklerini, hiç olmazsa tasvip etmediklerini gösteren belgeler de mevcuttur. Örneğin İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Wangenheim, 4 Temmuz 1915'te Osmanlı Dahiliye ve Hariciye nezaretine bir memorandum göndererek, Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'da Ermenilere karşı almış olduğu askeri tedbirleri desteklemeye devam ettiklerini ancak suçlular ile suçsuzları iyi ayırt etmek gerektiğini ve olaylar yerel yöneticilerin kon-

trolünden çıktığı için zaman zaman güç kullanılarak Ermenilerin öldürüldüğü, soygunların yapıldığı ve İtilaf Devletlerinin bundan yararlanarak özellikle bağımsız devletler nezdinde propaganda yaparak kendilerini zor durumda bıraktıklarını, Savaş sona erdikten sonra, yabancı güçlerin Ermeni meselesini yeniden bahane ederek, Türkiye'nin içişlerine karışacakları tahmininde bulunmak güç değildir, Onun için Alman Büyükelçiliği, tehcir edilmiş olan Ermenilerin hem tehcir sırasında hem de iskan edildikleri yerlerde canlarını ve mallarını emniyete alacak tedbirlerin alınmasını acele olarak gerekli görmektedir diyerek hem Osmanlı Devleti'ni kırmamaya çalışıyor hem de itilaf devletlerinin Almanya'yı suçlu göstermeye çalışan propagandalarına karşılık vermiş oluyordu²⁰. Yine İstanbul Büyükelçisi Graf Wolff Metternich de Aralık 1915'te yolladığı bir raporda "Anadolu'dan geri dönen Talat Bey ile bugün Ermenilerin üzerine konuştum. Sürgün edilen Ermenilerin beslenme sorunlarına ilişkin kapsamlı önlemler almış. Ermenilerin mal ve canlarına yönelik kötü davranışları cezalandırılıyormuş. Yakın dönemde, kötü muameleden suçlu bulunan 20'nin üzerinde insan idam edilmiş²¹ diyerek olayların takipçisi olduğunu göstermişti.

Sorumluluktan Kurtulma Çabaları

Yukarıda serdedilen suçlamalardan kurtulmak ve Paris Barış Görüşmeleri'nden olumlu sonuç elde etmek isteyen Almanya, savaş sonrası kendi arşiv belgelerini yayınlamaya başladı. Bu arşiv belgelerinin yayınlanması görevini üstlenen Lepsius, Almanların Ermeni sorununda suçsuz olduğunu ispat etmek için suçlayıcı nitelikteki bir çok raporu ya yayınlamadı ya da bazı bölümlerini

(16) Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya* s.58.

(17) Zeki Arıkan "Muhittin Birgen ve Ermenilerin İsyanı", *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, İstanbul 2000, s.33.

(18) Zeki Arıkan "Muhittin Birgen ve Ermenilerin İsyanı", *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, s.34.

(19) İlber Ortaylı, "Ermeni Sorunu: Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçekler" *Popüler Tarih* S.8, Ocak 2001, s.44.

(20) Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa*, s.132-133.

(21) *Tehcir ve Takdîl, Divan-ı Harb-i Örfî Zabıtları-İttihat ve Terakki'nin Yargılanması (1919-1922)* Derleyenler: Vahakh N.Dadrian- Taner Akçam, İstanbul 2008, s.210.

çıkartarak yer verdi²². 16 Haziran 1914'te Alman Ermeni Cemiyetini kuran Lepsius, Almanya'nın tehirdaki sorumluluğunu aklamaya yönelik olarak Alman arşiv belgelerini de kullanarak Almanya ve Ermenistan 1914-1918 adlı bir kitap hazırladı²³. Görevini Almanya'nın aklanması, Türkiye'nin suçlanması, Bakanlığın ihtiyatlı davranışı ve Ermenilerin güvenini kazanma olarak tanımlayan Lepsius, Ermeni tehirci ile ilgili olarak Ermenilerin bir soykırıma maruz kaldıklarını ve 1.500.000 Ermeni'nin yer değiştirme işlemine tabi tutulduğunu belirtir.

Lepsius dışında bazı Alman misyonerleri ve sosyal yardım görevlileri Ermeni tehirci konusunda Türkiye'yi suçlayan çalışmalar yapmış, yazılar ve hatıratlar yayınlamışlardır. Bunlardan bazıları, Urfa'daki bir hastanenin yöneticisi Alman asıllı İsviçreli Jakob Künzler, Alman yardım kuruluşlarında çalışanlardan Başöğretmen Ernst Sommer; Urfadaki Alman Yetimhanesinin Müdürü Bruno Eckart, Alman yazar ve Sıhhiye subayı Armin T.Wegner, mültecilerden sorumlu Milletler Cemiyeti Yüksek komiseri ve kutup Araştırmacı Norveçli Fridtjof Nansen'dir²⁴.

Öte yandan Osmanlı Ordusunda görev yapan Alman subaylarından Felix Guse de "Alman hükümetinin birkaç defa Osmanlı İmparatorluğunun almış olduğu önlemleri yumuşatmaya yönelik etkin girişimlerinin bulunduğunu ve bir çok Almanın mümkün olduğu kadarıyla çekilen sıkıntıları hafifletmek için ellerinden geleni yaptıklarını bir kere daha vurgulamak gerekir, Ancak Alman hükümeti daha fazlasını yapabilmek konumunda değildi"²⁵ diyerek Almanya'yı savunmuştur.

Muhittin Birgen, Ermeni meselesinde "Alman demokratlarının vazifelerinin Türkleri tutmak ve onları müdafaa etmek olduğu halde sırf İngiliz-Fransız matbuatındaki neşriyatın tesiri altında kalarak bizi baştan attıkları takdirde, Almanya için müsait bir sulh etmenin ana şartlarından birini temin etmiş olacaklarına kani bulunuyorlardı" diyerek Almanların bir

adım daha ileri giderek kendilerini kurtarmak için böyle bir gaflet içinde bulduklarını belirtir²⁶.

Almanların sorumluluktan kurtulma çabalarına bir katkı da Talat Paşa'dan gelmiştir. Talat Paşa Berlin'de yazdığı anılarında: "Bazı fena fikirli düşman propagandacıları Almanların Türkleri, Ermenileri ezme hususunda teşçi ettiklerini söylemek suretiyle Ermeni hadiseleri dolayısıyla Almanya'nın şerefine de tecaviiz etmişlerdir. Hadiseler ise tamamıyla aksini ispat etmektedir"²⁷.” Diyerek bu çabaları katkıda bulunmuştur.

Sonuç

Öyle anlaşılıyor ki Osmanlı devletinin Birinci dünya savaşındaki müttefiki Almanya'nın tehirci meselesinde akıl hocalığı yapmak, sessiz kalmak, yönlendirmek, Dadian'ın yukarıda alıntılıdığımız ifadesiyle *Tavsiiye ve kolaylaştırma, Rıza ve icabet etme* fiilleriyle suçlanmasını gerektirecek çok sayıda kanıt mevcut. Ancak dinsel kaygılarla yaşanan olaylara zaman zaman müdahaleden çekinmedikleri, kayıpların yaşanmaması için sınırlı da olsa bir faaliyet içinde oldukları da vakıa. Öte yandan tehirci sonrasındaki aklanma çabalarına bakıldığında da durumu kabullendikleri anlaşılıyor. Meseleyi bölgedeki Alman çıkarlarını ve müttefiklik hukukunu göz önünde tutarak akli selimle değerlendirmek gerekiyor. Sonuç olarak Almanlar tehirciden ve yaşanan acılardan sorumlu tutulabilir mi? Ya da sorumluluk payı nedir? Tarih er geç bu soruların gerçek cevabını verecektir.

Kaynakça

Akçam, Taner, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, Ankara 1999

(22) Taner Akçam, İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, Ankara 1999, s.28.

(23) Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, s.95.

(24) Tunca Kortantamer, "Ermeni Dosyası", *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, s.215.

(25) Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, s.85-86.

(26) Zeki Ankan "Muhittin Birgen ve Ermenilerin İsyanı", *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, s.82.

(27) Selami Kılıç, *Ermeni Sorunu ve Almanya* s.67-68.

Arıkan, Zeki “Mubittin Birgen ve Ermenilerin İsyanı”, *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, İstanbul 2000

Arıkan, Refik, “*Alman Siyaseti İçerisinde Ermeni Meselesinin Yeri*”, *Geçmişten Günümüze Ermeni Sorunu ve Avrupa*, (ed.Haluk Selvi), Sakarya 2006

Babacan, Hasan, *Mehmed Talat Paşa*, Ankara 2005

Dadrian, Vahakh N., *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*(Çev:Attila Tuygan), İstanbul 2004

Georges de Maleville, *1915 Osmanlı-Rus Ermeni Trajedisi*(Çev:Necdet Bakkaloğlu), İstanbul 1998

Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2008

Kılıç, Selami, *Ermeni Sorunu ve Almanya*, İstanbul 2003

Kortantamer ,Tunca, “Ermeni Dosyası”, *Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu*, İstanbul 2000

Lewy, Guenter, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne oldu?*, İstanbul 2011

Ortaylı, İlber, “*Ermeni Sorunu:Soykırım İddialarının Arkasındaki Gerçekler*” *Popüler Tarih* S.8, Ocak 2001, s.44.

Över ,Kıvanç Galip, *Alman Belgelerinde Ermeni Meselesi 1915*, İstanbul 2007

Tehcir ve Takdil, Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları-İttihat ve Terakki'nin Yargılanması(1919-1922)(Derleyenler: ,Vahakh N.Dadrian- Taner Akçam, İstanbul 2008

Türkler-Ermeniler ve Avrupa(Yayına hazırlayan: Bayram Kodaman), Isparta 2003